G'ARB TARJIMA TARIXI VA TARJIMASHUNOSLIKNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Andijon davlat chet tillari instituti
Xorijiy filologiya va turizm fakulteti
Tarjima nazariyasi va amaliyoti
101-guruh talabasi
Abduraxmonjonova Ruxsora
*Ilmiy rahbar:**Abdurahmonov T.S.***
Tel:+998955262409

Annotatsiya. *Maqolada G'arb tarjima tarixi antik davrdan XX asrgacha izchil yoritiladi. Tarjima amaliyotidan nazariy tushunishga o'tish jarayoni, har bir davrning yetakchi olimlari va ularning tarjima mohiyatiga oid qarashlari tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *tarjima tarixi, tarjimashunoslik, ekvivalentlik, so'zma-so'z va erkin tarjima, tarjima nazariyasi.*

Abstract. *The article examines the history of Western translation from antiquity to the twentieth century. It analyses the shift from translation practice to theoretical reflection, the leading scholars of each era and their views on the nature of translation.*

Key words: *history of translation, translation studies, equivalence, word-for-word and free translation, translation theory.*

Аннотация. *В статье последовательно рассматривается история западного перевода от древности до XX века. Анализируются переход от переводческой практики к теоретическому осмыслению, основные учёные каждой эпохи и их взгляды на природу перевода.*

Ключевые слова: *история перевода, переводоведение, эквивалентность, буквальный и вольный перевод, теория перевода.*

Kirish

Tarjima insoniyat madaniy hayotining qadimiy shakllaridan biridir. U xalqlar o'rtasida ilm, adabiyot va diniy g'oyalar almashinuvini ta'minlab kelgan. Turli tillarda so'zlashuvchi jamoalar o'zaro savdo, diplomatiya va ilmiy aloqa o'rnatganidan beri tarjimonlar ularning o'rtasida ko'prik vazifasini bajargan. Madaniyatlar o'rtasidagi tafovutni anglash zaruriyati Bibliyadagi Bobil minorasi rivoyatida ham o'z aksini topgan: turli tillarning paydo bo'lishi tarjimaga ehtiyojni tug'dirgan.

Tarjimashunoslik esa uzoq vaqt amaliy faoliyat sifatida yashab, faqat XX asrda mustaqil fan darajasiga ko'tarildi. Bu jarayonda 1972-yilda Jeyms Xolms (James S. Holmes) "Tarjimashunoslik nomi va mohiyati" maruzasida fanning nomini va tuzilmasini asoslab bergani muhim burilish nuqtasi bo'ldi. Xolms tarjimashunoslikni nazariy, tavsifiy va amaliy tarmoqlarga ajratgan edi. Maqolaning maqsadi G'arb tarjima tarixining shu yo'lini davrlar kesimida, ya'ni antik davrdan to XX asrgacha yoritib, har bir bosqichdagi asosiy olimlar va ularning qarashlarini tahlil qilishdir.

Antik davr

Tarjima amaliyoti yozuv paydo bo'lgan davrlarga borib taqaladi. Qadimgi Mesopotamiyada shumer va akkad tillaridagi ikki tilli lug'at lavhalari yaratilgan. Miloddan avvalgi 196-yilga oid mashhur Rozetta toshida esa bir xil farmon qadimgi misr ierogliflari, demotik yozuv va yunon tilida bitilgan. Aynan shu matn XIX asrda ierogliflarni o'qish kaliti bo'lib xizmat qildi.

G'arb tarjima an'anasining boshlanishi Livy Andronik (m.a. III asr) nomi bilan bog'liq. U Gomerning "Odisseya"sini lotin tiliga o'girib (taxminan m.a. 240-yil), Rim adabiy tarjimasiga asos soldi. Keyinchalik Plavt va Terentsiy yunon

komediyalarini lotin sahnasiga moslab qayta ishladi. Shu davrda Tavrotning Iskandariyada yunon tiliga qilingan tarjimasi (Septuaginta) vujudga keldi. Rivoyatlarga ko'ra, bu ishni yetmish ikki tarjimon bajargani uchun u "Yetmishlar tarjimasi" deb ham ataladi. Septuaginta qadimgi dunyoda muqaddas matn tarjimasining eng katta namunasi hisoblanadi.

Tarjima haqidagi dastlabki nazariy fikrlar Rim mualliflariga tegishli. Siseron (m.a. 46-yil) so'zma-so'z tarjimani rad etib, ma'no va ta'sir kuchini saqlashni talab qildi. U tarjimonning ikki turini farqlab, "izohlovchi" tarjimon bilan "notiq" tarjimonni ajratgan. Horatsiy ("She'riyat san'ati" asarida) "sodiq tarjimon" so'zma-so'zlikka berilib ketmasligi kerakligini ta'kidladi. IV asrda Yeronim Injilning lotincha tarjimasi Vulgatani yaratib (taxminan 382–405-yillar), ma'noga asoslangan tarjima tamoyilini himoya qildi. U o'zining mashhur maktubida (57-xat) muqaddas matnlardan tashqari barcha asarlarni so'zma-so'z emas, balki ma'no jihatidan o'girish lozimligini yozgan. Vulgata keyingi ming yildan ortiq vaqt davomida G'arbiy Yevropaning asosiy Injil matni bo'lib qoldi. Shunday qilib, antik davrdayoq "so'zma-so'z yoki ma'noviy tarjima" munozarasi shakllandi.

O'rta asrlar

O'rta asrlarda tarjima ilmiy bilimni ko'chirish vositasi bo'ldi. Boetsiy (VI asr) Aristotel mantiqiy asarlarini lotinchaga o'girib, antik ilmni o'rta asrlarga yetkazdi. Bundan oldinroq, VIII–X asrlarda Bag'doddagi "Bayt ul-Hikma" markazida yunon, suryoniy va hind tillaridagi ilmiy asarlar arab tiliga ommaviy tarjima qilindi. Bu harakatning yirik vakillaridan biri Huneyn ibn Is'hoq (809–873) bo'lgan. Keyinchalik ana shu arabcha ilmiy meros Yevropaga lotin tili orqali qaytib keldi.

XII–XIII asrlarda Toledo maktabida Gerardo Kremonskiy (1114–1187) va boshqalar arabcha ilmiy asarlarni lotin tiliga tarjima qildi. Masalan, Ptolemeyning "Almagest"i va Ibn Sinoning "Tib qonunlari" shu yo'l bilan Yevropaga yetib bordi. Gerardo Kremonskiy yetmishdan ortiq asarni tarjima qilgani aytiladi. Bu Yevropada

ilm rivojiga katta turtki berdi va universitetlarning shakllanishiga ham ta'sir ko'rsatdi.

Shu bilan birga milliy tillarda tarjima rivojlandi. Qirol Alfred (IX asr) diniy va tarixiy asarlarni, jumladan Boetsiyning "Falsafa tasallisi"ni qadimgi ingliz tiliga tarjima qildirdi. Alfonso X (XIII asr) ispan tilida ilmiy tarjimalarni rag'batlantirdi va Toledodagi tarjimonlar faoliyatini qo'llab-quvvatladi. Jon Uiklif (XIV asr) bilan bog'liq Injilning dastlabki to'liq inglizcha tarjimasi (taxminan 1382) esa muqaddas matnni oddiy xalqqa yaqinlashtirdi. Shuning uchun cherkov bu tarjimaga qattiq qarshilik ko'rsatgan.

Uyg'onish davri

Bu davrda tarjima nazariy jihatdan anglana boshladi. Leonardo Bruni (XV asr boshi) "To'g'ri tarjima haqida" risolasini yozib, tarjimonga ikkala tilni mukammal bilish va asl asar uslubini saqlash talabini qo'ydi. Bu tarjima nazariyasiga bag'ishlangan dastlabki risolalardan biri hisoblanadi. Etien Dole (1540) yaxshi tarjima qilishning beshta qoidasini ilgari surdi: asl mazmunni to'liq anglash, ikkala tilni yaxshi bilish, so'zma-so'zlikdan qochish, oddiy so'z shakllarini qo'llash va uslub uyg'unligini saqlash. Ammo shu g'oyalari uchun ta'qib etildi va 1546-yilda o'limga hukm qilindi. Fransiyada Jak Amio Plutarxning "Taqqoslama hayotnomalar"ini (1559) o'girib, o'z davrining mumtoz tarjimasini yaratdi.

Reformatsiya tarjimani ijtimoiy kuchga aylantirdi. Martin Lyuter Yangi Ahdni nemis xalq tiliga o'girib (1522), "Tarjima haqida ochiq xat"da (1530) o'z usulini asosladi. U tarjimonga oddiy xalqning jonli nutqiga quloq solishni tavsiya qilgan. Uilyam Tindeyl (1526) Yangi Ahdni inglizchaga o'girdi va 1536-yilda shu faoliyati uchun qatl etildi. 1611-yildagi King James Bible esa ingliz adabiy tiliga katta ta'sir ko'rsatdi; uning katta qismi Tindeyl tarjimasiga asoslangan.

XVII–XVIII asrlar

Fransuz tarjimonlari (d'Ablankur va boshqalar) asarni o'quvchi didiga moslashtirdi. Bu yo'nalish "go'zal xoinlar" nomini oldi: tarjima chiroyli, lekin asliga sodiq emas degan ma'noda. Bunday tarjimalarda qadimgi mualliflarning uslubi zamonaviy fransuz saloni didiga moslab o'zgartirilar edi.

Jon Drayden (1680) Ovidiyning "Qahramon ayollar" tarjimasiga yozgan so'zboshisida tarjimani uch turga ajratdi: metafraza (so'zma-so'z), parafraza (ma'noviy, erkinroq) va imitatsiya (juda erkin ko'chirma). Aleksandr Taytler (1791) esa "Tarjima tamoyillari haqida esse" asarida tarjimaning uchta asosiy qoidasini ta'riflab, tarjimashunoslikda tizimli qarashga yo'l ochdi. Uning qoidalariga ko'ra, tarjima asl asar g'oyalarini to'liq ifodalashi, uslubi asl asar uslubiga mos kelishi va asl asardek ravon o'qilishi kerak. Bu davrda Aleksandr Poupning "Iliada" tarjimasi (1715–1720) ingliz she'riy tarjimasining yuksak namunasi sifatida tan olindi.

XIX asr

Nemis romantizmi tarjima madaniyatini shakllantirdi: Shlegel va Tik Shekspirni nemis tiliga o'girdi. Fridrix Shleyermaxer (1813) "Tarjima usullari haqida" ma'ruzasida tarjimonda ikki yo'l borligini ta'kidladi: o'quvchini muallifga yoki muallifni o'quvchiga yaqinlashtirish. Bu qarash keyinchalik "yotlashtirish" va "o'zlashtirish" tushunchalari sifatida zamonaviy tarjimashunoslikda qayta jonlandi. Vilgelm fon Gumboldt (1816) til dunyoqarashni shakllantirishini aytib, tarjima doim chegaralangan, degan g'oyani ilgari surdi.

Iogann Volfgang Gyote tarjimaning uchta davrini ajratgan: nasriy tarjima, o'zgartirib moslashtiruvchi tarjima va asl asarga imkon qadar yaqin turuvchi tarjima. Angliyada Metyu Arnold (1861) Gomer tarjimasi haqidagi ma'ruzalarida tarjima asl asarning ta'sirini saqlashi kerakligini yozdi. Edvard Fitsjerald (1859) esa Umar Xayyom ruboiylarini erkin ingliz she'riga aylantirib, Sharq adabiyotini G'arbda

mashhur qildi. Bu tarjima asosan asl matnga emas, tarjimonning ijodiy talqiniga tayanganligi bilan bahsli bo'lib qoldi.

XX asr

XX asrda tarjimashunoslik fan sifatida shakllandi. Valter Benjamin (1923) tarjimani asl asarning "keyingi hayoti" deb qaradi. U "Tarjimonning vazifasi" maqolasini Bodlerning "Parij manzaralari" tarjimasiga so'zboshi sifatida yozgan edi. Xose Ortega-i-Gasset (1937) "Tarjimaning qashshoqligi va ulug'vorligi" maqolasida tarjimani qiyin, ammo zarur ish deb baholadi. Roman Yakobson (1959) tarjimani uch turga ajratdi: intralingvistik (bir til ichida), interlingvistik (tillar o'rtasida) va intersemiotik (belgi tizimlari o'rtasida).

Jan-Pol Vine va Jan Darbelne (1958) fransuz va ingliz tillarini qiyosiy o'rganib, tarjimaning ettita usulini (masalan, kalka, ko'chirish, moslashtirish) tasnifladi. Yujin Nayda (1964) dinamik ekvivalentlik tushunchasini kiritib, o'quvchiga ta'sirni birinchi o'ringa qo'ydi. U rasmiy va dinamik ekvivalentlikni bir-biridan farqlagan. Jon Katford (1965) tarjimaning lingvistik nazariyasini yaratib, tarjima o'zgarishlarini (transformatsiyalarini) tahlil qildi. Piter Nyumark (1981) esa semantik va kommunikativ tarjimani ajratdi.

1970–1980-yillarda tarjimashunoslikda "madaniy burilish" yuz berdi. Syuzan Basnett va Andre Lefevr tarjimani faqat til hodisasi emas, balki madaniyat, mafkura va homiylik bilan bog'liq jarayon sifatida o'rgandi. Katarina Rays va Xans Fermeer (1984) skopos nazariyasini yaratib, tarjima maqsadini asosiy mezon qildi. Lorens Venuti (1995) esa "tarjimonning ko'rinmasligi" tushunchasi orqali tarjimonning jamiyatdagi o'rnini tanqidiy tahlil qildi. Rus tarjimashunosligida A. V. Fedorov (1953) tarjimaning lingvistik nazariyasini asoslab bergan bo'lsa, o'zbek tarjimashunosligida G'. Salomov bu sohada tub ilmiy asoslarni yaratdi.

XX asr o'rtalarida kompyuterlar paydo bo'lishi bilan mashina tarjimasi ham tadqiqot ob'ektiga aylandi. 1954-yilda Jorjtaun universiteti va IBM kompaniyasi

birinchi ommaviy mashina tarjimasi namoyishini o'tkazdi. Bu yo'nalish bugun neyron tarmoqlar asosida tezkor rivojlanib, tarjimonning kasbiy rolini qayta ko'rib chiqishga undamoqda.

1-jadval. G'arb tarjimashunosligining asosiy namoyandalari va ularning g'oyalari

Davr	**Olim**	**Asosiy g'oya**
Antik davr	Siseron, Horatsiy, Yeronim	So'zma-so'zlikdan voz kechib, ma'noni saqlash
O'rta asrlar	Boetsiy, Gerardo Kremonskiy	Tarjima ilmiy bilimni ko'chirish vositasi sifatida
Uyg'onish	Bruni, Dole, Lyuter	Tarjima qoidalari; xalq tiliga tarjima
XVII–XVIII asr	Drayden, Taytler	Tarjimaning uch turi; uch qoida
XIX asr	Shleyermaxer, Gumboldt	Muallifga yoki o'quvchiga yaqinlashish; tilning chegarasi
XX asr	Benjamin, Yakobson, Nayda, Katford	Keyingi hayot; tarjima turlari; ekvivalentlik; transformatsiya

Xulosa

G'arb tarjima tarixi amaliyotdan nazariyaga, so'ng ilmiy fanga qarab rivojlangan. Har bir davr o'z ehtiyojidan kelib chiqib, "so'zma-so'z yoki ma'noviy", "muallifga yoki o'quvchiga yaqin" kabi doimiy savollarga javob izlagan. Antik davrda bu savollar qo'yildi, o'rta asrlarda tarjima ilm tashuvchi vositaga aylandi,

Uyg'onish va Reformatsiya davrlarida u ijtimoiy kuchga, XX asrda esa mustaqil fanga aylandi. Zamonaviy tarjimashunoslik bu merosga tayanib, tarjimani lingvistik, madaniy va semiotik hodisa sifatida o'rganadi. Tarjima tarixini bilish bugungi tarjimon va filolog uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Salomov G'. Tarjima nazariyasiga kirish. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
2. Bassnett S. Translation Studies. – London; New York: Routledge, 2014.
3. Munday J. Introducing Translation Studies: Theories and Applications. – London; New York: Routledge, 2016.
4. Steiner G. After Babel: Aspects of Language and Translation. – Oxford: Oxford University Press, 1975.
5. Robinson D. Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche. – Manchester: St. Jerome Publishing, 1997.
6. Lefevere A. Translation/History/Culture: A Sourcebook. – London; New York: Routledge, 1992.
7. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. – London; New York: Routledge, 1995.
8. Nida E. A. Toward a Science of Translating. – Leiden: Brill, 1964.
9. Catford J. C. A Linguistic Theory of Translation. – London: Oxford University Press, 1965.
10. Jakobson R. On Linguistic Aspects of Translation // On Translation. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959. – P. 232–239.
11. Benjamin W. Die Aufgabe des Übersetzers. – Heidelberg: Richard Weißbach, 1923.
12. Newmark P. A Textbook of Translation. – New York: Prentice Hall, 1988.

13. Vinay J.-P., Darbelnet J. Stylistique comparée du français et de l'anglais. – Paris: Didier, 1958.

14. Reiss K., Vermeer H. J. Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie. – Tübingen: Niemeyer, 1984.

15. Holmes J. S. The Name and Nature of Translation Studies // Translated! Papers on Literary Translation and Translation Studies. – Amsterdam: Rodopi, 1988.